Ось уже кілька днів підряд містом проходили рештки розбитої армії. Це було не військо, а безладна орда. У солдатів повиростали довгі неохайні бороди, мундири були подерті; йшли вони мляво, без прапорів, врозбрід. Приголомшені, змучені, неспроможні ні думати, ані діяти, всі вони йшли лише за звичкою; при найменшій зупинці вони одразу падали з утоми. Особливо багато було мобілізованих під час війни — мирних людей, смирних рантьє, що знемагали під вагою рушниці, і молодих новобранців, в яких переляк міг швидко змінятися піднесенням і які були однаково готові до атаки, і до втечі; де-не-де між ними миготіли червоні шаровари — рештки дивізії, розбитої у великому бою; в рядах піхотинців різних полків попадалися похмурі артилеристи і зрідка можна було побачити блискучу каску драгуна, що насилу встигав важкою ходою за більш легким кроком піхоти.

Проходили й дружини вільних стрільців з героїчними назвами: "Месники за поразку", "Громадяни могили", "Учасники смерті", але виглядали вони справжніми розбійниками.

Їхні начальники, колишні торговці сукнами або зерном, недавні крамарі, що збували сало або мило, випадкові воїни, яким дали офіцерські чини за гроші або за довгі вуса, оздоблені галунами і обвішані зброєю, розмовляли оглушливими голосами і обговорювали плани воєнних дій з таким виглядом, ніби їхні плечі — єдина опора Франції, яка гине. А тимчасом вони нерідко боялися своїх власних солдатів, іноді не в. міру хоробрих, — шибеників, грабіжників і розпусників.

Ішли чутки, що пруссаки ось-ось увійдуть в Руан.

Національна гвардія, яка останні два місяці провадила дуже обережну розвідку в сусідніх лісах, — причому іноді підстрелювала своїх власних вартових і готувалась до бою, тільки-но якесь зайча заворушиться в кущах, — тепер повернулась до своїх домівок. Її зброя,

мундири, — все смертоносне спорядження, яким вона ще так недавно лякала верстові стовпи великих доріг на три льє навкруги, раптом кудись зникло.

Останні французькі солдати переправилися, нарешті, через Сену, ідучи в Понт-Одемер через Сен-Север і Бур-Ашар; а позаду всіх, пішки, йшов генерал з двома ад'ютантами; він остаточно занепав духом і не знав, що робити з такими роздрібненими купками людей; він і сам був у розпачі від страшного розгрому народу, що звик перемагати, а тепер був безнадійно розбитий, незважаючи на свою легендарну хоробрість.

Потім над містом залягла глибока тиша, мовчазне і розпачливе очікування чогось невідомого. Багато пузатих буржуа, що втратили всяку мужність у себе за прилавком, з тривогою чекали переможців, боячись, щоб не прийняли за зброю їхні рожна для печені і великі кухонні ножі.

Життя, здавалося, зупинилось; крамнички зачинились, безлюдні вулиці заніміли. Коли-не-коли вздовж стін поквапливо пробирався перехожий, наляканий цією тишею.

Чекати так страшно, що людям хочеться, щоб ворог уже швидше прийшов.

На другий день після відходу французьких військ, скоро після полудня, по місту промчало кілька уланів, що з'явилися хтозна-звідки. Потім, трохи згодом, по схилу Сент-Катрін спустилася чорна лавина; два інших потоки загарбників ринули з боку Дарнетальської і Буагійомської доріг. Авангарди цих трьох корпусів водночас з'явилися на площі біля ратуші, і через усі сусідні вулиці розгорнутими батальйонами стала підходити німецька армія; брук стугонів від розміреного й чіткого кроку.

Слова команди, що вигукувалися незвичними гортанними голосами, розносились вздовж будинків, які здавалися вимерлими й покинутими, а

проте з-за причинених віконниць чимало очей крадькома розглядали переможців, людей, що стали, "за правом війни", хазяїнами міста, майна й життя. Мешканці, які сиділи в затемнених кімнатах, були охоплені жахом, що його викликає стихійне лихо, великі й руїнницькі геологічні перевороти, перед якими безсилі вся мудрість і могутність людини. Одне й те ж почуття виникає кожного разу, коли повалено усталені порядки, коли втрачено почуття безпеки, коли все, що було під охороною людських законів або законів природи, опиняється під владою безглуздої, грубої і нещадної сили. Землетрус, що нищить цілий народ під руїнами будинків, розлив ріки, що несе потонулих селян разом з трупами волів і зірваними кроквами дахів, або переможна армія, яка вирізує тих, що захищаються, забирає в полон усіх інших, грабує в ім'я Меча і під гуркіт гармат дякує якомусь там богові, — все це — страшне лихо, яке підриває віру в одвічну справедливість і в прищеплюване нам сподівання на заступництво небес і розум людини.

Та невеличкі загони вже стукали біля кожних дверей і зникали в будинках; слідом за навалою йшла окупація. У переможених з'явився новий обов'язок: виявляти люб'язність до переможців.

Минув деякий час, стих перший порив жаху, і знову запанував спокій. У багатьох родинах прусський офіцер їв за одним столом з господарями. Іноді, якщо він був добре вихований, він із чемності жалів Францію, казав, що йому неприємно брати участь у цій війні, йому були вдячні за такі почуття; до того ж, кожного дня могло стати в пригоді його заступництво. Догоджаючи йому, крім того, можна було позбутися постою кількох зайвих солдатів. Та й навіщо зачіпати людину, від якої цілком залежиш? Адже це скоріше було б нерозсудливістю, ніж хоробрістю. А нерозсудливість вже не є вадою руанських буржуа, як раніше, в часи героїчних оборон, що прославили це місто. І, нарешті, кожний виправдував себе головним аргументом, підказаним французькою ввічливістю: у себе вдома цілком припустимо бути чемним з іноземним солдатом, аби тільки на людях не виявляти цих близьких відносин. На вулиці його не пізнавали, зате вдома охоче розмовляли з

ним, і німець з кожним днем усе довше засиджувався вечорами, гріючись біля сімейного вогнища.

Усе місто потроху набирало звичайного вигляду: французи ще побоювались виходити з дому, але прусські солдати кишіли на вулицях. Проте офіцери блакитних гусарів, які з викликом волочили по тротуарах свої довгі знаряддя смерті, зневажали простих громадян, мабуть, не набагато більше, ніж офіцери французьких єгерів, що пиячили в тих самих кафе рік тому.

І все-таки в повітрі було щось невловиме й незвичне, нестерпна чужа атмосфера, ніби якийсь запах, — запах навали. Він сповнював житла й громадські місця, надавав особливого смаку їжі, породжував таке відчуття, ніби подорожуєш по далекій-далекій країні, серед небезпечних диких племен.

Переможці вимагали грошей, великих грошей. Жителі платили без кінця; а втім, вони були багаті. Та чим нормандський комерсант багатший, тим сильніше він страждає від найменшого збитку, бачачи, як найдрібніша часточка його надбання переходить в інші руки.

Проте на два-три льє нижче міста, біля Круассе, Дьєпадля або Б'єссара, матроси й рибалки не раз витягали з глибини ріки розбухлі трупи німців у мундирах, то вбитих ударом ножа або кулака, то з проламаною каменем головою, то просто скинутих у воду з моста. Річковий намул обгортав саваном ці жертви таємної дикої й законної помсти, безвісного героїзму, безшумних нападів, більш небезпечних, ніж бої серед білого дня, і позбавлених ореолу слави.

Бо ненависть до Чужоземця завжди озброює купку Безстрашних, готових померти за Ідею.

Але тому, що завойовники, хоча й підкоривши місто своїй незламній дисципліні, все-таки не зробили жодного з тих жахливих злочинів, які

поговір незмінно приписував їм під час їхнього переможного походу, — жителі кінець кінцем посміливішали, і потреба торговельних операцій знову ожила в серцях місцевих комерсантів. Деякі з них були зв'язані значними грошовими інтересами з Гавром, зайнятим французькою армією, і вирішили спробувати попасти в цей порт-суходолом до Дьєп-па, а там сісти на пароплав.

Були використані всі впливові знайомства з німецькими офіцерами, і комендант міста дав дозвіл на виїзд.

Для цієї подорожі, на яку записалося десять чоловік, було найнято великий диліжанс з четвернею коней, і вирішено виїхати у вівторок вранці, вдосвіта, щоб уникнути всіляких зборищ.

За останні дні мороз уже скував землю, а в понеділок, коло третьої години, з півночі насунулись великі чорні хмари і принесли з собою сніг, який падав безперервно весь вечір і всю ніч.

Вранці, о пів на п'яту, пасажири зібралися у дворі "Нормандського готелю", де вони мали сісти в карету.

Вони ще не прокинулися як слід, кутались в пледи і тремтіли від холоду. В темряві вони насилу бачили один одного, а незчисленний важкий зимовий одяг робив усіх схожими на гладких кюре в довгих сутанах. Та ось двоє чоловіків упізнали один одного, до них підійшов, третій, і вони почали розмову.

— Я їду з дружиною, — сказав один з них.

— Я теж.

— І я.

Перший додав:

— У Руан ми вже не повернемось, а якщо пруссаки підійдуть до Гавра, переїдемо в Англію.

У всіх них були однакові наміри, бо це були люди однієї вдачі.

Проте коней ще не запрягали. Ліхтарик конюха час від часу з'являвся в одних темних дверях і одразу ж зникав у інших. З глибини стайні чути було приглушений гноєм і солом'яною підстилкою кінський тупіт і чоловічий голос, що вмовляв і лаяв коней. З легкого брязкотіння бубонців можна було зрозуміти, що підганяють збрую; брязкотіння скоро перейшло у виразний, безперервний дзвін, що відповідав розміреним рухам коня; іноді він затихав, потім відновлювався після різкого ривка, що супроводився приглушеним стуком підкованого копита об землю.

Раптом двері зачинилися. Все стихло. Змерзлі буржуа замовкли; вони стояли не рухаючись, заклякнувши від холоду.

Суцільна завіса лапатого снігу безперервно миготіла, падаючи на землю; вона стирала всі обриси, опушувала речі крижаним мохом, і в мовчанці міста, що затихло, поховане під покровом зими, чути було лише неясний, незбагненний, невиразний

Шелест білих порошинок, які, здавалося, наповнювали весь простір, вкривали весь світ.

Чоловік з ліхтарем знову з'явився, тягнучи за собою на вірьовці понурого коня, що йшов неохоче. Він поставив коня біля дишла, прив'язав посторонки і довго порався, закріплюючи збрую однією рукою, бо в другій тримав ліхтар. Повертаючись за другим конем, він помітив нерухомі постаті пасажирів, зовсім уже білі від снігу, і сказав.

— Чого ж ви не сядете в диліжанс? Там хоч від снігу сховаєтесь.

Вони, мабуть, не подумали про це, і тепер всі разом кинулись до диліжанса. Троє чоловіків розмістили своїх дружин у глибині екіпажа і слідом за ними влізли самі; потім вільні місця мовчки зайняли інші невиразні й закутані постаті.

Підлога диліжанса була заслана соломою, в якій тонули ноги. Дами, що сиділи в глибині карети, взяли з собою мідні грілки з хімічним вугіллям; тепер вони розпалили ці прилади і деякий час стиха розповідали одна одній про їх якості, повторюючи все те, що кожна з них уже давно знала.

Нарешті, коли диліжанс був запряжений шістьма кіньми, замість чотирьох, як звичайно, зважаючи на труднощі шляху, чийсь голос зовні спитав:

— Усі сіли?

Голос зсередини відповів:

— Усі.

Тоді вирушили в дорогу.

Диліжанс їхав повільно, дуже повільно, майже ступою. Колеса грузнули в снігу; вся карета стогнала і глухо потріскувала; коні ковзали, хропли, від них ішла пара; довжелезний батіг кучера безперервно хльоскав, літав у всі боки, звиваючись і розгортаючись, немов тоненька гадючка, і раптом стьобав по якому-небудь круглому крупу, який після цього напружувався ще дужче.

Потроху розвиднювалось. Легкі сніжинки, які один з пасажирів, чистокровний руанець, порівняв з дощем бавовни, перестали падати. Тьмяне світло просочилося крізь великі, темні й важкі хмари, проти яких

ще сліпучішими здавалися білі поля, де виринав то ряд високих дерев, вкритих інеєм, то халупка під сніговою шапкою.

При світлі цього сумного світанку пасажири почали з цікавістю розглядати одне одного.

У найдальшому кутку, на найкращих місцях, одне навпроти одного, дрімало подружжя Луазо, оптові торговці вином з вулиці Гран-Пон.

Луазо, що був колись прикажчиком, купив підприємство у свого збанкрутілого хазяїна і розбагатів. Він по найнижчій ціні продавав дрібним провінціальним торговцям найгірше вино і мав серед друзів і знайомих славу страшенного шахрая, справжнього нормандця — хитрого й життєрадісного.

Репутація шахрая настільки закріпилася за ним, що якось на вечорі в префектурі пан Турнель, автор байок і пісеньок, в'їдливіш і гострий, місцева знаменитість, запропонував дамам зіграти в гру "пташка літає" (1); його жарт облетів усі вітальні префекта, потім дійшов до віталень городян, і цілий місяць звеселяв усю округу.

Крім того Луазо славився всякими смішними вихватками і дотепами — часом вдалими, а часом банальними, — і кожен, хто говорив про нього, обов'язково додавав:

— Він страшенно кумедний, цей Луазо. Невисокий на зріст, він ніби складався з самого круглого черева, над яким здіймалася червона фізіономія, облямована сивіючими бачками.

Його дружина, висока, дужа, енергійна жінка з грубим голосом і рішучою вдачею, була душею порядку і рахівництва в торговельній фірмі, в той час як сам Луазо оживляв її своєю життєрадісною жвавістю.

Поруч з ними з неприхованою свідомістю своєї гідності і високого стану сидів пан Карре-Ламадон, фабрикант, особа визначна в бавовняній промисловості, власник трьох бавовняних прядилень, кавалер Почесного легіону і член Генеральної ради. За весь час Імперії він очолював благонамірену опозицію з єдиною метою одержати згодом якомога більше за приєднання до того устрою, з яким він боровся, за його власним виразом, благородною зброєю. Пані Карре-Ламадон, значно молодша від свого чоловіка, була втіхою для призначених в руанський гарнізон офіцерів з порядних родин.

Вона сиділа напроти чоловіка, маленька, гарненька, загорнута в хутра, і журно розглядала жалюгідну внутрішність диліжанса.

Їхні сусіди, граф і графиня Юбер де-Бревіль, мали одне з найстаровинніших і найзнатніших нормандських прізвищ. Граф, літній дворянин з величною осанкою, намагався одягатися так, щоб підкреслити свою природну схожість з королем Генріхом IV, від якого, коли вірити легенді, — фамільним гордощам, — завагітніла одна з дам Бревіль, чоловік якої саме через це одержав графський титул і губернаторство в провінції.

Граф Юбер, колега пана Карре-Ламадона по Генеральній раді, представляв орлеаністсьду партію департаменту. Історія його одруження з дочкою дрібногц нантського судновласника назавжди лишилася загадкою. —Але оскільки графиня мала величні манери, приймала краще за всіх і про неї ходила навіть чутка, що вона була колишньою коханкою одного з синів Луї-Філіппа, — уся знать поважала її, а її салон вважався першим у департаменті, єдиним, де збереглася ще старовинна вишуканість і потрапити до якого було нелегко.

Багатство Бревілей, що цілком складалося з нерухомого майна, приносило, як казали, п'ятсот тисяч ліврів доходу щорічно.

Ці шестеро людей займали найкращу частину карети і уособлювали багату, владну й могутню верству суспільства, верству людей впливових, вірних релігії й твердим устоям.

Через дивний збіг обставин, усі жінки розташувались на одній лавці, і поруч з графинею сиділи дві черниці, що перебирали довгі чотки, бурмочучи молитви. Одна з них була літня, з подзьобаним віспою обличчям, ніби в неї колись впритул вистрелили картеччю. В другої, дуже немічної, було гарне, хворобливе обличчя і сухотні груди, які терзала всепоглинаюча віра мучеників і фанатиків.

Але всі погляди були звернуті до чоловіка і жінки, що сиділи навпроти черниць.

Чоловік був добре відомий Корнюде, демократ, страховище всіх шановних людей. Уже двадцять років купав він свою довгу руду бороду в пивних кухлях по всіх демократичних кафе. Він прогуляв із своїми товаришами й друзями досить велику спадщину, одержану від батька, колишнього кондитера, і нетерпляче чекав встановлення республіки, щоб дістати, нарешті, посаду, заслужену стількома революційними частуваннями. Четвертого вересня, можливо внаслідок чийого-небудь жарту, він вирішив, що його призначено на посаду префекта; проте, коли він хотів приступити до виконання своїх обов'язків, писарі, які опинилися на той час єдиними хазяїнами префектури, не захотіли його визнати, і йому довелося відступити. Та як він був загалом непоганим хлопцем, смирним і догідливим, він з надзвичайним запалом взявся за організацію оборони. Під його керівництвом у полях викопали вовчі ями, по сусідніх лісах вирубали всі молоді деревця і всі дороги усіяли пастками; задоволений вжитими заходами, він з наближенням ворога поспіхом відступив до міста. Зараз він вважав, що значно більше користі принесе в Гаврі, де також необхідно буде копати траншеї.

Жінка — з так званих осіб "легкої поведінки" — славилась своєю передчасною повнотою, через яку її прозвали "Пампушкою". Маленька, вся кругленька, немов налита жиром, з пухкими пальцями,

перетягнутими в суглобах наче низка сосисок, з лискучою і натягнутою шкірою, з неосяжними грудьми, що випиналися під сукнею, вона була все-таки апетитна й приваблива, і до неї багато хто залицявся — так радувала око її свіжість. Обличчя її було схоже на рум'яне яблуко, на бутон півонії, що ось-ось розквітне; на ньому блищало двоє чудових чорних очей, відтінених довгими густими віями, а внизу — чарівний, маленький, вогкий ротик з дрібними блискучими зубками, створений для поцілунків.

Крім того, вона, як казали, відзначалася ще багатьма неоціненними якостями.

Як тільки її впізнали, між порядними жінками пробіг шепіт; слова "повія", "який сором" були сказані так виразно, що Пампушка підвела голову. Вона обвела своїх супутників, таким задирливим і сміливим поглядом, що відразу ж запанувала цілковита тиша, і всі опустили очі, крім Луазо, який грайливо поглядав на неї.

Незабаром, проте, розмова між трьома дамами поновилася; присутність такого сорту особи несподівано зблизила, майже здружила їх. Чеснотливі дружини відчули потребу об'єднатися перед лицем цієї безсоромної продажної істоти, — адже любов законна завжди ставиться згорда до своєї вільної сестри.

Троє чоловіків, яких в присутності Корнюде теж зближував інстинкт консерваторів, говорили про гроші, і в їхньому тоні відчувалося презирство до бідняків. Граф Юбер розповідав про шкоду, заподіяну йому пруссаками, про великі збитки, пов'язані з крадіжкою худоби й загибеллю врожаю, та в словах його чулася впевненість вельможі й мільйонера, для якого така втрата могла бути відчутною хіба лише один рік. Пан Карре-Ламадон, цілком обізнаний із справами у бавовняній промисловості, своєчасно постарався перевести в Англію шістсот тисяч франків — запасний капіталець, збережений ним про всякий випадок. Що ж до Пуазо, то він примудрився продати французькому інтендантству весь запас дешевих вин, що зберігалися в його погребах,

і держава винна була йому величезну суму, яку він і сподівався одержати в Гаврі.

Всі троє обмінювались швидкими дружелюбними поглядами. Незважаючи на те, що всі вони займали різне становище у суспільстві, вони почували себе товаришами по багатству, членами великої франкмасонської ложі, що об'єднує всіх власників, всіх тих, у кого в кишенях дзвенить золото.

Диліжанс рухався так повільно, що на десяту годину ранку не проїхав і чотирьох льє. Тричі чоловікам доводилось на підйомах сходити і йти пішки. Пасажири почали хвилюватися, бо снідати передбачалося в Тоті, а тепер уже втратили всяку надію дістатись туди раніше ночі. Кожен визирав у вікно, сподіваючись побачити який-небудь придорожній шинок, як раптом карета застряла в наметі, і на те, щоб визволити її звідти, пішло аж дві години.

Апетит посилювався, тривога зростала, а по дорозі не зустрічалось жодної харчевні, жодного шиночка, бо наближення пруссаків і відхід зголоднілих французьких військ нагнали страх на власників усіх торговельних закладів.

Чоловіки бігали за провізією на ферми, що зустрічалися їм дорогою, але не могли купити там навіть хліба, бо недовірливі селяни приховували свої запаси, боячись зголоднілих солдатів, які силою відбирали все, що попадалось їм на очі.

Коло першої години дня Луазо заявив, що відчуває в шлунку зовсім вже нестерпну порожнечу. Всі давно вже страждали не менше за нього; жорстокий голод, що все збільшувався, відбив усяку охоту до розмов.

Час від часу хто-небудь з пасажирів починав позіхати; майже одночасно за ним позіхав другий, і, відповідно до свого характеру, вихованості, суспільного стану, кожний по черзі відкривав рот, хто

голосно, хто беззвучно, швидко затуляючи рукою зяючий отвір, з якого йшла пара.

Пампушка кілька разів нахилялась, ніби шукаючи щось під своїми спідницями. Та, після хвилинного вагання, вона поглядала на сусідів і знову спокійно випростувалась. Обличчя в усіх були бліді й насуплені. Луазо запевняв, що заплатив би за маленький окорок тисячу франків. Його дружина зробила заперечливий рух, але потім заспокоїлась. Розмови про марно розтринькані гроші завжди завдавали їй справжньої муки, вона навіть не розуміла жартів на цю тему.

— А й справді, я ніби сам не свій, — промовив граф. — Як це я не подбав про їжу?

Кожен в думках дорікав собі за те саме.

Проте у Корнюде виявилась ціла фляжка рому; він запропонував її пасажирам; всі холодно відмовились. Лише Луазо згодився випити один ковток і, повертаючи фляжку, подякував:

— Але й добре ж! Гріє і заглушає голод.

Алкоголь привів його в хороший настрій, він запропонував зробити так, як на судні, про яке співається в пісеньці: з'їсти найжирнішого з мандрівників. Добре виховані особи були шоковані цим побічним натяком на Пампушку. Панові Луазо не відповіли; тільки Корнюде посміхнувся. Черниці перестали бурмотіти молитви і, заховавши руки в широкі рукава, сиділи не рухаючись, вперто не підводячи очей і, безумовно, приймаючи як випробування послану їм небом муку.

Нарешті, години о третій, коли навкруги була безмежна рівнина без жодного села, Пампушка швидко нагнулася і витягла з-під лавки великий кошик, покритий білою серветкою.

Спочатку вона вийняла звідти фаянсову тарілочку і срібну чарочку, потім велику миску, де застигло в холодці двоє курчат, порізаних на шматки; у кошику видно було ще й інші смачні речі: пироги, фрукти, ласощі й інша провізія, приготовлена з таким розрахунком, щоб харчуватись три дні, не користуючись трактирною їжею. Поміж пакунків з провізією виглядало чотири шийки пляшок. Пампушка взяла крильце курчати й делікатно почала їсти, закушуючи маленькою булочкою, що зветься в Нормандії "регентською".

Всі погляди були скеровані на неї. Скоро в кареті рознісся апетитний запах, від якого роздувалися ніздрі, в роті з'являлась слина й нестерпно зводило щелепи біля вух. Презирство дам до "цієї дівки" перетворилося в лютість, в шалене бажання вбити її або викинути геть з диліжанса в сніг, разом з її чарочкою, кошиком і провізією.

Але Луазо пожирав очима миску з курчатами. Він сказав:

— Оце розумно! Мадам передбачливіша за нас. Є люди, які завжди про все подумають.

Вона обернулась до нього.

— Чи не бажаєте, пане? Не так-то легко постати з самого ранку.

Луазо вклонився.

— Слово честі, я не відмовлюсь, я вже не витримую. На війні, як на війні, чи не так, мадам?

І, глянувши навколо себе, він додав:

— В такі часи дуже приємно зустріти людину, яка може тобі допомогти.

Він розгорнув на колінах газету, щоб не забруднити штани, кінчиком ножа, який завжди лежав у нього в кишені, зачепив курячу, ніжку, всю в холодці, і, відриваючи зубами шматки, почав жувати з таким неприхованим задоволенням, що по всій кареті прокотилось важке зітхання.

Тоді Пампушка скромним і лагідним голосом запропонувала черницям розділити з нею трапезу. Обидві негайно згодились і, не підводячи очей, пробурмотівши якусь подяку, почали швидко їсти. Корнюде теж не відмовився від угощення сусідки, і всі вони, разом з черницями, утворили щось подібне до столика, порозстелювавши на колінах газети.

Роти безперервно розтулялись і затулялись, шалено жували, уминали, поглинали. Луазо в своєму кутку трудився щосили і пошепки вмовляв дружину наслідувати його приклад. Вона довго опиралася, але потім, відчувши спазму у шлунку, здалася. Тоді чоловік у витончених виразах спитав у "чарівної супутниці", чи не дозволить вона запропонувати маленький шматочок пані Луазо. Пампушка відповіла:

— Та звичайно, пане.

І, люб'язно посміхаючись, простягла миску.

Коли відкупорили першу пляшку бордо, сталося маленьке замішання: був тільки один бокал. Його почали передавати одне одному, витираючи кожен раз. Тільки Корнюде, як галантний кавалер, доторкнувся губами до того місця, яке було ще вогким від губів сусідки.

Граф і графиня де-Бревіль, так само як і подружжя Карре-Ламадон, оточені людьми, які так жадібно їли, задихаючись від пахощів їжі, відчували ті страшенні муки, які дістали назву Танталових. Раптом юна дружина фабриканта так важко зітхнула, що всі обернулись; вона зблідла, як сніг, що лежав на полях, очі її заплющились, голова

схилилась; вона знепритомніла. Чоловік її страшенно перелякався і став благати всіх допомогти їй. Всі розгубились, але старша з черниць, підтримуючи голову хворої, піднесла до її губів бокал Пампушки і примусила проковтнути кілька крапель вина. Гарненька дама поворухнулась, розплющила очі, посміхнулась і завмираючим голосом промовила, що тепер їй зовсім добре. Але, щоб непритомність більш не повторилась, черниця примусила її випити повну склянку бордо, додавши:

— Це не інакше, як від голоду.

Тоді Пампушка, червоніючи й ніяковіючи, пробелькотіла, звертаючись до чотирьох супутників, які все ще продовжували постити:

— Господи, так я ж просто не наважувалася запропонувати вам... Будь ласка, прошу вас.

Вона замовкла, боячись почути образливу відмову. Луазо взяв слово:

— Їй-богу, в таких випадках всі люди — браття і мусять допомагати одне одному. Та ну-бо, пані, без церемоній, погоджуйтесь, що там і говорити! Нам, можливо, й на ніч не вдасться знайти притулку. За такої їзди ми доберемося до Тота не раніше, ніж завтра опівдні.

Але всі вагались, ніхто не наважувався взяти на себе відповідальність за згоду.

Нарешті граф розв'язав питання. Він обернувся до зніяковілої товстухи і, прибравши позу вельможі, сказав:

— Ми з вдячністю приймаємо вашу пропозицію, мадам.

Важкий був лише перший крок. Але коли Рубікон було перейдено, всі покинули церемонії. Кошик був спустошений. В ньому, крім курчат, був

ще паштет з печінки, паштет з жайворонків, шматок копченого язика, красанські груші, понлевекський сир, печиво й повна банка маринованих корнішонів і цибулі, бо Пампушка, як більшість жінок, дуже любила все гостре.

Не можна було їсти провізію цієї дівчини і не розмовляти з нею. Тим-то почалася бесіда, спочатку дещо стримана, але потім все більш невимушена, бо Пампушка поводилась напрочуд добре. Графиня де-Бревіль і пані Карре-Ламадон, що мали певний світський такт, стали витончено люб'язними. Особливо графиня виявляла привітну поблажливість високопоставленої дами, яку не може скомпрометувати ніяке знайомство; вона була просто чарівна. Але дужа пані Луазо, наділена душею жандарма, лишалася неприступною; вона говорила мало, зате їла багато.

Розмова точилася, звичайно, про війну. Розповідали про жорстокість пруссаків, про хоробрість французів: ці люди, що рятувались від ворога втечею, віддавали належне мужності солдатів. Незабаром заговорили про особисті пригоди, і Пампушка з щирим хвилюванням, з тим запалом, який виявляють іноді такі дівчата, висловлюючи свої безпосередні пориви, розповіла, чому вона поїхала з Руана.

— Спочатку я думала, що зможу лишитися, — сказала вона. — У мене було повно запасів, і я вважала, що краще вже прогодувати кількох солдатів, ніж їхати хтозна-куди. Та коли я їх побачила, цих пруссаків, я вже не могла опанувати себе. Все в мені так і перевернулося від злості, я проплакала цілий день від сорому. Ех, коли б я була мужчиною, я б їм показалаї Я дивилась на них з віконця, на цих товстих кабанів у гостроверхих касках, і моя покоївка тримала мене за руки, щоб я не повикидала їм на голову всі меблі. Потім вони з'явилися до мене на постій, і я першому ж учепилася в горлянку. Задушити німця не важче, ніж будь-кого іншого! І я б його порішила, якби тільки мене не відтягли за волосся. Після цього мені довелось ховатися. А тільки-но трапилася нагода, я виїхала — і ось я тут..

Її багато вихваляли. Вона виросла в очах своїх супутників, які не виявили такої відваги; Корнюде слухав її із схвальною й прихильною усмішкою апостола; так священик слухає побожну людину, що славить бога, бо довгобороді демократи стали такими ж монополістами у справах патріотизму, як люди, що носять сутану, в питаннях релігії. Він, у свою чергу, заговорив доктринерським тоном, з пафосом, якого він навчився з прокламацій, що їх щоденно розклеювали по стінах, і закінчив красномовною тирадою, беззастережно розбивши "негідника Баденге" (2).

Але Пампушка відразу ж розгнівалась, бо була бонапартисткою. Вона почервоніла, як вишня, і, заїкаючись від обурення, сказала:

— Хотілося б мені побачити вас на його місці. Ох, і цікаво було б, нічого сказати! Адже' ж це ви й такі, як ви, його зрадили. Якби Францією керували такі гультяї, як ви, тільки й лишалося б, що тікати геть!

Корнюде зберігав байдужість, посміхався презирливо й згорда, але почувалося, що зараз оправа дійде до сварки; тут втрутився граф і насилу заспокоїв розгнівану дівчину, авторитетно заявивши, що всякі щирі переконання слід поважати. Водночас графиня і дружина фабриканта, що почували, як і всі люди привілейованого класу, несвідому ненависть до республіки і властиву всім жінкам інстинктивну пристрасть до мішурних і деспотичних урядів, відчули мимовільну симпатію до цієї повії, яка поводилася з такою гідністю і висловлювала почуття, такі схожі з їх власними.

Кошик спорожнів. Удесятьох його спустошили без великих зусиль і тільки пошкодували, що він не досить великий. Розмова точилася ще деякий час, хоча й стала менш жвавою після того, як покінчили з їжею.

Сутеніло; темрява поступово густішала; холод, завжди дошкульніший під час травлення, примушував Пампушку тремтіти, незважаючи на її повноту. Тоді пані де-Бревіль запропонувала їй свою

грілку, в яку вже кілька разів зранку підкидала вугілля; та відразу ж прийняла пропозицію, бо ноги в неї зовсім змерзли. Пані Карре-Ламадон і Луазо віддали свої грілки черницям.

Кучер засвітив ліхтарі. Вони осяяли яскравим світлом хмарку пари, що коливалась над спітнілими крупами корінних коней, і сніг по краях шляху, пелена якого ніби розгорталась у рухливих відблисках вогнів.

Всередині карети вже нічого не можна було розрізнити, але раптом Пампушка і Корнюде заворушились, і панові Луазо, який вдивлявся у темряву, здалося, що довгобородий Корнюде рвучко відхилився, ніби одержавши беззвучного, але відчутного-таки стусана.

Попереду, на дорозі, помітили вогники. Це було селище Тот. Їхали вже одинадцять годин, а якщо додати сюди дві години, витрачені на чотири зупинки та на те, щоб погодувати коней вівсом і дати їм відпочити, виходило тринадцять. Диліжанс в'їхав у село і зупинився біля "Торговельного готелю".

Дверцята відчинилися. І раптом усі пасажири здригнулися, почувши добре знайомий звук: бряжчання шаблі, що волочилася по землі. І відразу ж різкий голос щось прокричав по-німецькому.

Незважаючи на те, що диліжанс стояв, ніхто в ньому не рушив з місця, наче всі боялись, що, як тільки вони вийдуть, їх одразу ж уб'ють. Тоді з'явився кучер з ліхтарем і раптом освітив до самої глибини карети два ряди переляканих облич з роззявленими ротами й витріщеними від здивування і жаху очима.

Поруч з кучером, яскраво освітлений, стояв німецький офіцер, — високий молодий чоловік, надзвичайно тонкий, білявий, затягнутий у мундир, як панночка в корсет; плоский лаковий кашкет, одягнутий набакир, надавав йому схожості з розсильним з англійського готелю. Непомірне довгі прямі вуса, — що стоншувалися з обох боків і

закінчувалися одною єдиною білявою волосиною, такою тонкою, що кінця її не було видно, — ніби давили на край його рота, відтягуючи донизу щоки й куточки губів.

Він запропонував мандрівникам вийти, різко звернувшись до них французькою мовою з ельзаським акцентом:

— Чи не зафготно фам филізти, панофе?

Першими скорилися дві черниці — з покірливістю святих дів, що звикли до послуху. Потім показалися граф з графинею, за ними — фабрикант і його дружина, далі Луазо, який підштовхував свою здоровенну половину. Спускаючись, Луазо сказав офіцерові, скоріш з обережності, ніж із чемності:

— Добридень, пане.

Офіцер із зухвалістю всевладної людини глянув на нього і нічого не відповів.

Пампушка й Корнюде, хоча й сиділи найближче до дверцят, вийшли останніми, суворі й гордовиті перед лицем ворога. Товстуха намагалась опанувати себе й бути спокійною; демократ трагічним рухом смикав свою довгу рудувату бороду. Вони намагались зберігати гідність, розуміючи, що під час таких зустрічей кожен почасти є представником рідної країни, і обидва були однаково обурені покладливістю своїх супутників, причому Пампушка хотіла показати себе більш гордою, ніж її сусідки, порядні жінки, а Корнюде, розуміючи, що повинен давати приклад, продовжував, як і раніш, усім своїм виглядом підкреслювати ту місію опору, яку він почав з перекопування доріг.

Усі ввійшли в простору кухню трактиру, і німець зажадав, щоб йому передали підписаний комендантом Руана дозвіл на виїзд, де були

перелічені імена, прикмети і фах кожного з подорожніх; він довго розглядав усіх, порівнюючи їх з тим, що було про них написано.

Потім він різко сказав: "Гараст" і зник.

Усі зітхнули з полегкістю. Голод ще давався взнаки; замовили вечерю. На те, щоб приготувати її, пішло з півгодини. Поки дві служниці ретельно займалися куховарством, мандрівники пішли оглянути свої кімнати, що були розташовані вздовж довгого коридора, який впирався у скляні двері з промовистим номером.

Коли, нарешті, почали сідати за стіл, з'явився сам хазяїн трактиру. Це був старий торговець кіньми, астматичний товстун, у горлі якого безперервно свистіло, клекотіло й співуче переливалося мокротиння. Він успадкував від батька прізвище Фоланві.

Він спитав:

— Хто тут мадемуазель Елізабет Руссє?

Пампушка здригнулася й обернулась:

— Це я.

— Мадемуазель, прусський офіцер хоче негайно поговорити з вами.

— Зі мною?

— Так, якщо ви дійсно мадемуазель Елізабет Руссє.

Вона зніяковіла, якусь мить подумала й рішуче заявила:

— Може, й так, але я не піду!

Навкруги всі заворушились, засперечались, кожен дошукувався причини такого наказу. Підійшов граф.

— Ви не праві, мадам, ваша відмова може привести до серйозних наслідків. Ніколи не треба суперечити людям, сильнішим за нас. Це запрошення, безумовно, не являє ніякої небезпеки; мабуть, забули виконати якусь формальність.

Всі приєдналися до графа, просили, умовляли, наполягали і, нарешті, переконали її; адже кожний побоювався ускладнень, які могли б виникнути внаслідок такого нерозсудливого вчинку. Кінець кінцем вона сказала:

— Гаразд, але роблю я це тільки ради вас.

Графиня потиснула їй руку:

— І ми вам за це такі вдячні!

Пампушка вийшла. На неї чекали, щоб сісти до столу. Кожний жалкував, що замість цієї нестриманої, запальної дівчини не запросили його, і в думках підготовляв усякі банальні фрази на випадок, якщо і він буде викликаний.

Але хвилин через десять Пампушка повернулась, уся червона, задихаючись, не тямлячи себе від роздратування. Вона бурмотіла:

— Ах, негідник! Негідник!

Усі кинулися до неї, щоб довідатись про те, що сталося, але вона не сказала ні слова; а коли граф почав наполягати, відповіла з величною гідністю:

— Ні, це вас не стосується, я не можу сказати.

Тоді всі посідали круг великої миски, від якої йшов запах капусти. Незважаючи на цей переполох, вечеря проходила весело. Сидр був добрий, і подружжя Луазо, а також черниці пили його з ощадливості. Інші замовили вино; Корнюде зажадав пива. У нього була своя власна манера відкупорювати пляшку, так, щоб пиво шумувало, розглядати його, нахиляючи й підносячи склянку до лампи, щоб краще оцінити колір. Коли він пив, його густа борода, що набула за довгий час кольору його улюбленого напою, ніби тріпотіла від ніжності, погляд скошувався, щоб не губити з очей склянку, і здавалося, ніби він виконує те єдине призвання, заради якого й народився на світ. У думці він ніби намагався зблизити й сполучити обидві великі пристрасті, що заповнювали все його життя: пиво і Революцію; і, безумовно, він не міг пити одне, не думаючи про другу.

Подружжя Фоланві їло, сидячи край стола. Чоловік пихтів, як старий локомотив, і в грудях у нього так клекотіло, що він не міг розмовляти за їжею; зате дружина його не мовчала й хвилини. Вона розповідала про всі свої враження від приходу пруссаків, про те, що вони робили, що казали; вона ненавиділа їх насамперед тому, що вони коштували їй чимало грошей, а також тому, що в неї було два сичі в армії. Зверталась вона переважно до графині, бо їй приємно було розмовляти з такою благородною дамою.

Розповідаючи що-небудь дражливе, вона знижувала голос, а чоловік час від часу перепиняв її:

— А чи не краще тобі помовчати, пані Фоланві?

Але вона не звертала на нього ніякої уваги і продовжувала:

— Еге, пані, ці люди тільки те й роблять, що їдять картоплю з свининою та свинину з картоплею. І не вірте, будь ласка, що вони

охайні. Зовсім ні! Вони, вибачайте па слові, паскудять скрізь. А подивилися б ви тільки, як вони цілими годинами, цілими днями виробляють свої вправи: зберуться всі у полі і марш уперед, марш назад, поворот туди, поворот сюди. Краще б вони землю орали у себе на батьківщині чи дороги прокладали б! Та де там, пані, з цих військових ніхто користі не бачить! І нащо це бідолашний народ годує їх, коли вони тільки того й навчаються, щоб людей убивати? Я стара, темна жінка, що й казати, а коли подивлюсь, як вони, себе не жаліючи, топчуться з ранку до ночі, завжди думаю: "От є ж люди, які роблять усякі відкриття, щоб принести користь, а навіщо потрібні такі, що з шкури лізуть, аби тільки шкодити?" Та й справді, хіба це не мерзота — забивати людей, хто б вони не були: пруссаки, англійці, поляки чи французи? Якщо мстиш кому-небудь, хто тебе образив, — за це карають, отже, це погано, а коли синів наших знищують, як дичину, з рушниць, виходить, це добре, — адже тому, хто знищить більше людей, дають ордени! Ні, знаєте, ніяк я нього не збагну.

Корнюде голосно сказав:

— Війна — варварство, коли нападають на мирного сусіду, але це священний обов'язок, коли захищають вітчизну.

Стара схилила голову:

— Так, коли захищаються — інша справа; та чи не краще було б перебити всіх королів, які затівають війни заради своєї втіхи?

Погляд Корнюде спалахнув:

— Браво, громадянко! — вигукнув він.

Пан Каррє-Ламадон глибоко замислився. Хоч він і схилявся перед відомими полководцями, здоровий розум старої селянки примусив його задуматися: яку користь могли б дати країні стільки гулящих тепер і,

отже, руїнницьких робочих рук, коли б застосувати їх для великих промислових робіт, на завершення яких потрібні будуть століття.

А Луазо, підвівшись з свого місця, підсів до господаря і пошепки заговорив з ним. Товстун реготався, кашляв, відхаркувався; його товстий живіт весело підскакував від жартів сусіди, і трактирщик тут же закупив у Луазо шість бочок бордо на весну, коли пруссаки підуть.

Тільки-но закінчилась вечеря, як усі, бувши дуже втомлені, пішли спати.

Тимчасом Луазо, який встиг уже дещо помітити, поклав у ліжко свою дружину, а сам почав припадати до замкової щілини то оком, то вухом, щоб, як він казав, збагнути "таємниці коридора".

Приблизно через годину він почув якесь шарудіння, швидко подивився і побачив Пампушку, яка здавалася ще пишнішою в блакитному кашеміровому пеньюарі, оздобленому білим мереживом. Вона тримала свічник і йшла до багатозначного номера в кінці коридора. Але десь поруч відчинились інші двері, і коли Пампушка через кілька хвилин верталася, за нею йшов Корнюде в підтяжках. Вони говорили пошепки, потім зупинились. Мабуть, Пампушка рішуче захищала доступ у свою кімнату. Луазо, на жаль, не розбирав слів, але, наприкінці, коли вони підвищили голос, йому пощастило розібрати кілька речень. Корнюде гаряче наполягав. Він казав:

— Послухайте, це ж безглуздо; чи це вам так тяжко?

Вона була явно обурена:

— Ні, дорогий мій, бувають випадки, коли це неприпустимо; а тут це був би просто сором.

Він, мабуть, не зрозумів і спитав — чому. Тоді вона остаточно розсердилась і ще більш підвищила голос:

— Чому? Ви не розумієте — чому. Коли в будинку пруссаки і навіть, може, в сусідній кімнаті?

Він замовк. Ця патріотична соромливість повії, яка не дозволяє пестити себе поблизу ворога, мабуть, збудила в його серці ослабле почуття власної гідності, бо він тільки поцілував її й крадькома повернувся до своєї кімнати.

Луазо, що дуже розпалився, відійшов від щілини, зробив антраша, надів нічний ковпак, підняв край ковдри, під якою спочивав твердий кістяк його подруги, і, розбудивши її поцілунком, прошепотів:

— Ти мене кохаєш, серденько?

Потім усе в домі затихло. Та скоро невідомо звідки, можливо з льоху, а може, з горища, почулося могутнє, одноманітне, розмірене хропіння, глухий і протяжний гул, ніби дрижала від кипіння покришка на паровому казані. Це спав пан Фоланві.

Вирішено було рушати другого дня о восьмій годині ранку, а тому на цей час усі зійшлися в кухні; проте карета, брезентова покрівля якої вкрилася сніговою шапкою, самотньо височіла посеред двору, без коней і кучера. Даремно шукали його в стайні, на сіннику, в сараї. Тоді чоловіки вирішили дослідити місцевість і вийшли. Вони опинилися на площі, в одному кінці якої стояла церква, а по боках — два ряди низеньких хаток, де виднілися прусські солдати. Перший, якого вони помітили, чистив картоплю. Другий, трохи далі, мив підлогу в перукарні. Третій, що заріс бородою по самісінькі очі, цілував немовля, що плакало, і колисав його на колінах, щоб заспокоїти; товсті селянки, чиї чоловіки були в "діючій армії", на мигах показували своїм слухняним переможцям роботу, яку ті мали зробити: нарубати дров, засипати суп, змолоти

кофе; один з них навіть прав білизну своєї хазяйки, дряхлої й немічної старої.

Здивований граф звернувся з запитанням до паламаря, який вийшов з хати священика. Старий церковний щур відповів йому:

— Е-е, ці не злі; це, кажуть, не пруссаки. Вони звідкілясь далі, не знаю тільки звідки, і у всіх у них на батьківщині лишилися жінки й діти, їм якраз війна і не потрібна! Мабуть, і в них так само плачуть за чоловіками, ця війна для них — таке саме лихо, як і для нас. Тут поки що дуже скаржитися не доводиться, бо вони зла не роблять і працюють, як у себе вдома. Що не кажіть, пане, бідняки повинні допомагати одне одному. Адже війну затівають багатії.

Корнюде, обурений сердечною згодою, що встановилась між переможцями і переможеними, пішов, вважаючи за краще замкнутися в трактирі. Луазо пожартував:

— Вони сприяють розмноженню.

Пан Карре-Ламадон заперечив серйозно:

— Вони протидіють спустошенню.

Проте кучера ніде не було. Нарешті, його знайшли в селянському шинку, де він по-братньому розмістився за одним столом з денщиком офіцера. Граф спитав:

— Хіба вам не наказували запрягати на восьму годину?

— Наказували, але потім наказали інше.

— Що саме?

— Зовсім не запрягати.

— Хто ж вам дав такий наказ?

— Як хто? Прусський комендант.

— Чому?

— А я звідки знаю? Спитайте у нього. Заборонено запрягати, я й не запрягаю. От і все.

— Він сам сказав вам це?

— Ні, пане. Наказ мені передав від його імені трактирник.

— Коли ж це?

— Учора ввечері, до того, як я ліг спати.

Троє пасажирів повернулися дуже занепокоєні. Вирішили викликати пана Фоланві, але служниця відповіла, що через свою астму хазяїн ніколи не встає раніше ніж о десятій. Він навіть просто заборонив будити його раніше, хіба що на випадок пожежі.

Хотіли було побачити офіцера, але це виявилось зовсім неможливим, хоч, він і жив тут же в трактирі; тільки пан Фоланві мав право говорити з ним у цивільних справах. Тоді вирішили почекати. Жінки розійшлись по своїх кімнатах і зайнялись усякими дрібницями.

Корнюде влаштувався на кухні біля високого коминка, де палахкотів огонь. Він звелів принести сюди столик, пляшку пива й витяг свою люльку, яка користувалась серед демократів майже такою самою повагою, як і він сам, немовби, служачи Корнюде, вона служила й

батьківщині. Це була чудова пінкова люлька, дуже добре обкурена, така сама чорна, як і зуби її власника, але пахуча, вигнута, блискуча, пристосована до його руки; вона доповнювала його обличчя. Він сидів нерухомо, втупивши погляд то в полум'я грубки, то в піну, яка вінчала пивний кухоль, і з задоволенням пригладжував після кожного ковтка худими пальцями масне довге волосся й обсмоктував бахрому піни з вусів.

Луазо, заявивши, що хоче розім'яти ноги, пішов продавати вино місцевим роздрібним торговцям. Граф і фабрикант почали розмову про політику. Вони передрікали майбутнє Франції. Один покладав надії на Орлеанську династію, другий — на невідомого рятівника, на якого-небудь героя, який з'явиться в хвилину повної безнадійності: на якого-небудь де-Геклена, на Жанну д'Арк — хто зна? Або на нового Наполеона I? Ех, якби наслідний принц не був такий молодий! Слухаючи їх, Корнюде посміхався з виглядом людини, якій відомі таємниці майбутнього. Дим його люльки наповнював усю кухню.

Коли пробило десяту годину, появився пан Фоланві. Усі почали його розпитувати, але він лише два-три рази підряд повторив одне і те ж, без усяких змін:

— Офіцер сказав мені так: "Пане Фоланві, скажіть, що я заборонив завтра запрягати карету для цих пасажирів. Я не хочу, щоб вони поїхали без мого дозволу. Зрозуміли? Це все".

Тоді вирішили поговорити з офіцером. Граф надіслав йому свою візитну картку, на якій пан Карре-Ламадон написав і своє прізвище з усіма своїми титулами. Пруссак наказав відповісти, що прийме їх обох після того, як поснідає, тобто після першої години.

Дами знову з'явились, і всі поїли, хоч були занепокоєні. Пампушка, здавалося, була хвора й дуже схвильована.

Коли допивали каву, за графом і фабрикантом прийшов денщик.

Луазо приєднався до них; спробували завербувати й Корнюде, щоб надати візитові більше урочистості, але він гордо заявив, що не має наміру заходити з німцями в будь-які зносини і, зажадавши ще пляшку пива, знову сів на своє місце біля коминка.

Троє чоловіків піднялись на другий поверх, і їх ввели в найкращу кімнату трактиру, де офіцер прийняв їх, розкинувшись у кріслі і задерши ноги на камін; він курив довгу фарфорову люльку й кутався в халат вогняного кольору, який був, безумовно, привласнений в покинутому будинку якого-небудь буржуа, що не відзначався добрим смаком. Він не підвівся, не привітався з ними, не подивився на них. Він являв собою прекрасний зразок хамства, властивого солдафону-переможцеві.

Через деякий час він, нарешті, сказав:

— Що фи хошете?

Граф узяв слово:

— Ми хотіли б їхати, пане.

— Ні.

— Насмілюся запитати про причину цієї відмови?

— Тому що мені не хошеться.

— Дозволю собі, пане, шанобливо зауважити, що ваш командуючий дав нам дозвіл на проїзд до Дьєппа, і мені здається, ми не зробили нічого такого, що могло б викликати такі суворі заходи з вашого боку.

— Мені не хошеться... це фсе... мошете йти.

Вони вклонилися й вийшли.

Кінець дня пройшов сумно. Примха німця була зовсім незрозуміла; кожному приходили в голову всілякі несподівані думки. Усі сиділи на кухні й без краю сперечалися, висловлюючи найнеймовірніші здогади. Може, їх хочуть затримати як заложників? Але з якою метою? Або відвезти як полонених? Або, вірніше, зажадати з них викуп? При цій думці їх охопила паніка. Більш за всіх перелякалися найбагатші; вони уже уявляли собі, як їм доведеться для врятування життя висипати повні мішки золота в руки цього зухвалого солдафона. Вони сушили собі голови, намагаючись вигадати яку-небудь правдоподібну брехню, щоб приховати своє багатство, прикинутися бідними, дуже бідними людьми. Луазо зняв ланцюжок від годинника й сховав його в кишеню.

Наближення ночі посилило їх тривогу. Засвітили лампу, а через те, що до обіду лишилося ще дві години, пані Луазо запропонувала зіграти партію в тридцять одно. Це хоч трохи розважить усіх. Пропозицію прийняли. Навіть Корнюде, погасивши з чемності люльку, взяв участь у грі.

Граф стасував карти, роздав їх, і в Пампушки зразу ж вийшло тридцять одно очко; інтерес до гри скоро заглушив побоювання, які тривожили розум. Але Корнюде помітив, що подружжя Луазо змовилося й шахрує.

Коли зібрались обідати, знову з'явився пан Фоланві й прохрипів:

— Прусський офіцер наказав спитати у мадемуазель Елізабет Руссє, чи не змінила вона ще свого рішення?

Пампушка завмерла на місці, вся пополотнівши; потім вона зразу почервоніла й захлинулася від злості так, що не могла говорити. Нарешті її прорвало:

— Скажіть цій гадині, цій паскуді, цій прусській сволоті, що я нізащо не погоджусь; чуєте — нізащо, нізащо, нізащо!

Товстий трактирник вийшов. Тоді всі оточили Пампушку, почали її розпитувати, вмовляти відкрити таємницю своєї зустрічі з офіцером. Спочатку вона опиралась, проте роздратування взяло гору:

— Чого він хоче?.. Чого хоче? Він хоче спати зі мною! — вигукнула вона.

Нікого не шокірували ці слова — так усі були обурені. Корнюде з такою люттю стукнув кухлем по столу, що він розбився. Піднявся дружний крик обурення проти цього підлого солдафона, усі палали гнівом, усі об'єднались для опору, ніби в кожного з них просили частину тієї жертви, якої вимагали від неї. Граф з огидою заявив, що ці люди поводяться не краще стародавніх варварів. Особливо жінки висловлювали Пампушці гаряче й ласкаве співчуття. Черниці, які виходили з своєї кімнати тільки до столу, схилили голови й мовчали.

Коли перший порив обурення минув, взялися до обіду, але говорили мало: усі були замислені.

Дами рано порозходились по кімнатах, а чоловіки, що залишились покурити, затіяли гру в екарте і запросили взяти в ній участь пана Фоланві, маючи намір спритно випитати в нього, яким чином можна подолати опір офіцера. Але трактирник думав лише про карти, нічого не слухав, нічого не відповідав і тільки раз у раз повторював:

— Граймо ж, панове, граймо ж!

Він так захопився грою, що забув навіть плюватися, через що в грудях у нього час від часу наче протяжне гуділи органи. Його легені з свистом відтворювали всю гаму астми, починаючи з урочистих басових нот і закінчуючи хрипким криком молодого півня, що пробує співати.

Він навіть відмовився йти спати, коли його жінка, що аж падала від утоми, прийшла за ним. І вона пішла сама, бо була ранньою пташкою і підіймалася завжди разом з сонцем, тоді як чоловік її був опівнічником і радий був просидіти з приятелями до ранку. Він гукнув їй: "Постав мій гогель-могель біля вогню", — і продовжував гру. Коли стало ясно, що нічого випитати в нього не вдасться, вирішили, що час уже спати, і всі розійшлися по своїх кімнатах.

Другого дня повставали знову досить рано, невиразно сподіваючись, а ще більш бажаючи швидкого від'їзду, страхаючись думки, що доведеться перебути ще день в цьому жахливому маленькому трактирі.

Та ба! Коні стояли в стайні, кучера не було видно. Знічев'я всі почали блукати навколо карети.

Сніданок минув сумно; відчувалось ніби певне збайдужіння до ^ Пампушки, бо під впливом нічних міркувань погляди дещо змінились. Зараз усі майже досадували на дівчину за те, що вона таємно не зустрілась з пруссаком і не приготувала на ранок своїм супутникам приємного сюрпризу. Що могло бути простішим? Та й хто б про це довідався? Для пристойності вона могла б сказати офіцерові, що робить це, бо їй шкода своїх бідолашних супутників. Для неї це має так мало значення!

Проте ніхто ще не признавався в своїх думках.

Після полудня, коли всі втомилися від нудьги, граф запропонував зробити прогулянку по околицях. Старанно закутавшись, маленьке товариство рушило в дорогу, за винятком Корнюде, який вважав за

краще сидіти біля вогню, та черниць, що проводили дні в церкві або в кюре.

Мороз, що посилювався з кожним днем, жорстоко щипав за ніс і вуха; ноги так заклякли, що кожен крок був мукою; а коли перед ними розіслалися поля, вони здалися такими похмуро-зловісними в своїй безмежній білизні, що в усіх одразу похололо в грудях і стиснулось серце, і всі повернули назад.

Чотири жінки йшли попереду, троє чоловіків супроводили їх, ідучи трохи позаду.

Луазо, який чудово розумів ситуацію, спитав раптом, чи довго їм доведеться через "цю повію" лишатися в оцій глушині. Граф, як завжди чемний, сказав, що не можна вимагати від жінки такої важкої жертви, що жертва ця може бути тільки добровільною. Пан Карре-Ламадон зауважив, що коли французи почнуть, як про це говорили, контрнаступ через Дьєпп, то їхня сутичка з пруссаками відбудеться не інакше як у Тоті. Ця думка стривожила обох його співбесідників.

— А що, як піти пішки? — сказав Луазо.

Граф знизав плечима:

— Та що ви! По такому снігу? З нашими дружинами? Крім того, за нами відразу ж пошлють погоню, впіймають за десять хвилин і віддадуть, як полонених, на поталу солдатам.

Це була правда. Усі замовкли.

Жінки розмовляли про туалети; але деяка вимушеність, здавалося, роз'єднувала їх.

Раптом у кінці вулиці показався офіцер. На снігу, що стелився до обрію, вирізнялася його висока постать, що нагадувала осу в мундирі; він ішов, розчепірюючи ноги, особливим кроком, властивим військовому, який боїться забруднити старанно начищені чоботи.

Він вклонився, коли проходив повз жінок, і презирливо глянув на чоловіків, у яких все-таки вистачило почуття власної гідності для того, щоб не привітатися, хоч Луазо й потягнувся було спочатку до свого капелюха.

Пампушка почервоніла по самі вуха, а три заміжні жінки відчули глибоке приниження від того, що цей солдафон зустрів їх у товаристві дівчини, з якою він так зухвало обійшовся.

Тоді заговорили про нього, про його постать і обличчя. Пані Карре-Ламадон, яка знала багатьох офіцерів і добре-таки розумілася на них, вважала, що цей не такий уже й поганий; вона навіть пошкодувала, що він не француз, бо з нього міг би вийти чудовий гусар, який, без сумніву, зводив би з розуму всіх жінок.

Повернувшись додому, вони не знали, що далі робити, і навіть почали обмінюватись ущипливими словами з найнезначніших приводів. Мовчазний обід тривав недовго, а потім усі пішли спати, щоб якось згаяти час.

Коли другого дня мандрівники спустилися вниз, у всіх на обличчях була втома, а на серці злість. Жінки ледве говорили з Пампушкою.

Задзвонили до церкви. Це мали відбутися хрестини. У Пампушки була дитина, яка виховувалась в Івето у селян. Вона бачилася з нею хіба що раз на рік і ніколи про неї не згадувала, але думка про немовля, яке збираються хрестити, викликала в її серці несподіваний, жагучий приплив ніжності до власної дитини, і їй захотілося неодмінно бути присутньою при обряді.

Як тільки вона пішла, всі перезирнулись, потім зсунули стільці ближче один до одного, почуваючи, що настав нарешті час щось вирішити. Луазо раптом осяяло натхнення: він порадив запропонувати офіцерові затримати саму тільки Пампушку й відпустити всіх інших.

Пан Фоланві погодився виконати доручення, проте майже зразу ж повернувся. Німець, знаючи людську натуру, виштовхав його за двері. Він мав намір тримати всіх до того часу, поки його бажання не буде вдоволено.

Тоді плебейська натура пані Луазо розгорнулася на всю широчінь:

— Не сидіти ж нам тут до смерті! Вже коли ця паскудниця займається таким ремеслом і робить це з усіма чоловіками, яке ж вона має право відмовляти кому б то не було? Скажіть, будь ласка, в Руані вона тягалася з ким завгодно, навіть з візниками! Так, пані, з візником префектури! Я напевне це знаю, — він вино купує у нас. А зараз, коли треба визволити нас із скрутного становища, вона ще маніжиться, ця дівка!.. По-моєму, офіцер поводиться ще дуже пристойно. Можливо, він давно вже нікого не має і, звісно, віддав би перевагу кому-небудь з нас трьох. Але він все-таки вдовольняється тією, що належить кожному. Він поважає заміжніх жінок. Подумайте тільки, адже він тут хазяїн. Йому досить сказати: "Я хочу" — і він з своїми солдатами може силоміць оволодіти нами.

Обидві інші жінки злегка здригнулися. Очі гарненької пані Карре-Ламадон заблищали, і вона трохи зблідла, ніби вже відчувала, як офіцер силоміць оволодіває нею.

Чоловіки, що розмовляли осторонь, підійшли до жінок. Луазо кипів і ладен був видати ворогові "цю поганку", зв'язавши їй руки й ноги. Але граф, нащадок трьох поколінь посланників, який і сам зовні нагадував дипломата, був прихильником витонченого маневру.

— Треба її переконати, — сказав він.

Тоді вони змовились.

Жінки підсунулись ближче, голоси стишились, розмова стала загальною, кожен висловлював свої міркування. Проте все відбулося досить пристойно. Особливо дами вдало знаходили делікатні вирази, чарівно витончені звороти для визначення найнепристойніших понять. Стороння людина нічого тут не зрозуміла б — так завбачливо підбиралися слова. Та легка броня невинної соромливості, за яку ховаються світські жінки, захищає їх лише про людське око, і тому всі вони втішалися цією спокусливою пригодою, безумно забавляючись про себе, відчуваючи себе у своїй сфері, влаштовуючи цю любовну справу з хтивістю кухаря-ласуна, що готує вечерю для іншого.

Веселість поверталася сама по собі, така цікава була кінець кінцем ця історія. Граф вставляв досить рисковані жарти, але робив це так тонко, що у всіх викликав посмішку. В свою чергу Луазо дозволив собі кілька більш міцних дотепів, які нікого не обурили; всіма оволоділа думка, грубо висловлена його дружиною: "Якщо у цієї дівки таке ремесло, з якої речі вона відмовляє кому б то не було?" Гарненька пані Карре-Ламадон, мабуть, навіть думала, що на її місці скоріш відмовила б кому-небудь іншому, ніж цьому офіцерові.

Вони довго обговорювали тактику облоги, ніби йшлося про якусь фортецю. Кожен узяв на себе певну роль, умовився, яких доводів йому треба вживати, які маневри належить здійснювати. Виробили план атак, всіляких хитрощів, несподіваних нападів, які примусять цю живу цитадель скласти зброю перед ворогом.

Один тільки Корнюде, як і раніше, тримався осторонь і не брав ніякої участі в цій справі.

Ця вигадка настільки захопила загальну увагу, що ніхто й не чув, як увійшла Пампушка. Але граф прошепотів: "Шш!" — і всі підвели очі. Пампушка була в кімнаті. Усі раптом замовкли і, відчуваючи легке замішання, не наважувались одразу заговорити з нею. Графиня, більш ніж інші досвідчена в салонній дволичності, запитала в неї:

— Ну що, цікаві були хрестини?

Товстуха, ще зворушена, змалювала все: і обличчя, і пози, і навіть саму церкву. Вона додала:

— Іноді так добре помолитися.

До сніданку жінки обмежувались лише особливою люб'язністю до неї, намагаючись зробити її більш довірливою й слухняною.

Та тільки-но сіли до столу, як почалася атака. Спочатку повели абстрактну розмову про самопожертву. Наводились приклади з стародавніх часів — Юдіф і Олоферн, потім ні з того, ні з сього — Лукреція і Секст, пригадали Клеопатру, яка приймала на своє ложе всіх ворожих воєначальників і приводила їх до рабської покори. Розповіли навіть фантастичну історію, що виникла в уяві цих мільйонерів-неуків, про римських громадянок, які йшли в Капую присипляти в своїх обіймах Ганнібала, а разом з ним — його полководців і цілі фаланги найманців. Потім пригадали всіх жінок, які заступили дорогу завойовникам, зробивши своє тіло полем бою, знаряддям панування, і героїчними пестощами підкорили виродків чи ненависних тиранів, принісши свою невинність у жертву помсті й самозреченню.

Розповіли також у туманних висловах про одну англійку з аристократичної сім'ї, що прищепила собі жахливу заразну хворобу, щоб передати її Бонапарту, якого врятувало тільки чудо — раптова слабість в хвилину фатального побачення.

Про все це говорили в пристойній і стриманій формі, і лише зрідка проривався вдаваний захват, розрахований на те, щоб підохотити до змагання.

Кінець кінцем можна було подумати, що єдине призначення жінки на землі є споконвічна самопожертва, безперервне підкорення примхам солдатні.

Черниці, здавалося, нічого не чули, поринувши в свої думки. Пампушка мовчала.

їй дали на роздум цілий день. Але зараз до неї вже не звертались, як раніш, "мадам", їй просто казали "мадемуазель", хоча ніхто добре не знав, чому саме; мабуть, для того, щоб трохи принизити її, зменшити ту повагу, якої вона домоглась, і примусити її відчути ганебність її ремесла.

Тільки-но принесли суп, як знову з'явився пан Фоланві й повторив вчорашнє запитання:

— Прусський офіцер хоче знати, чи не змінила мадемуазель Елізабет Руссе свого рішення? Пампушка сухо відповіла:

— Ні.

Та за столом коаліція почала слабнути. У Луазо вихопилося кілька необережних слів. Кожен із шкури пнувся, намагаючись вигадати нові приклади, і нічого не знаходив, як раптом графиня, може й не навмисне, а просто з непевним бажанням віддати належне релігії, звернулася до старшої черниці з запитанням про великі приклади з життя святих. Адже багато святих творили діяння, які в наших очах були б злочинними, але церква легко прощає ці гріхи, якщо вони зроблені в ім'я бога або на користь ближньому. Це був могутній аргумент, графиня скористалася ним. Тоді, чи то внаслідок мовчазної угоди, завуальованої догідливості, до якої призвичаївся кожен, хто носить духовний одяг, чи то внаслідок

щасливого недоумства, стара черниця чудово підтримала змову, її вважали соромливою, а вона виявила себе сміливою, балакучою, навіть жорстокою, її не бентежили казуїстичні вагання; доктрина її була подібна до залізного посоху, віра — непохитна, а совість не знала сумнівів. Вона вважала жертвоприношення Авраама цілком природним, бо сама, не гаючись, забила б батька й матір, коли б почула наказ із неба; ніяка провина, на її думку, не може прогнівати бога, якщо наміри, що керували людиною, похвальні. Графиня, яка хотіла здобути якнайбільше користі з духовного авторитету своєї несподіваної спільниці, викликала її на довге повчальне тлумачення моральної аксіоми: "Мета виправдує засоби". Вона ставила їй запитання:

— Отже, сестро, ви вважаєте, що бог допускає всі шляхи й прощає провину, якщо намір чистий?

— Та як же можна сумніватися в цьому, пані? Дуже часто вчинок, сам по собі гідний осуду, стає похвальним завдяки наміру, який його надихає.

І вони продовжували в тому ж дусі, обговорюючи волю бога, передбачаючи його рішення, приписуючи йому втручання в справи, які, певно, зовсім його не обходили.

Про все це говорилося замасковано, обережно, пристойно. Та кожне слово святої діви в чернечому чепці пробивало брешу в обуреному опорі куртизанки. Потім розмова зайшла про інше, і жінка з чотками заговорила про монастирі свого ордену, про свою ігуменю, про саму себе та про свою милу сусідку, найулюбленішу сестру общини св. Нісефора. Їх викликали в Гавр, щоб ходити в госпіталі за сотнями солдатів, хворих на віспу. Вона розповідала про цих нещасних, докладно змальовувала хворобу. І в той час, як через примху цього пруссака їх затримують у дорозі, скільки помре французів, яких вони, може, і врятували б! Доглядати військових було її фахом: вона побувала в Криму, в Італії, в Австрії; розповідаючи про свої походи, вона раптом виявила себе однією з тих хвацьких і войовничих черниць, які ніби для

того й створені, щоб іти слідом за військом, підбирати поранених в розпалі бою і краще за всякого начальника єдиним словом угамовувати непокірливих вояків; це була справжня сестриця Рантанплан, і її спотворене, подзьобане незліченним ряботинням обличчя було ніби символом тих руйнувань, що їх чинить війна.

Після неї ніхто не промовив і слова — таким беззаперечним здавався справлений нею ефект.

Одразу ж після вечері усі поспішили розійтися по кімнатах і вийшли лише другого ранку, досить пізно.

Сніданок минув спокійно. Чекали, щоб насіння, посіяне напередодні, проросло й дало плоди.

Посеред дня графиня запропонувала зробити прогулянку; тоді граф, як було умовлено заздалегідь, узяв Пампушку під руку й пішов з нею, трохи відставши від інших.

Він розмовляв з нею фамільярним батьківським, трохи зневажливим тоном, яким поважні чоловіки говорять з цими дівчатами, називаючи її "моя люба дитино", весь час нагадуючи їй про свій соціальний стан, свою незаперечну гідність. Він одразу ж приступив до суті справи:

— Отже, ви хочете тримати нас тут і наражати, як і себе, на небезпеку всіляких насильств, неминучих у випадку поразки прусської армії, тільки б не виявити ту поблажливість, яку ви виявляли стільки разів за своє життя?

Пампушка нічого не відповіла.

Він впливав на неї ласкою, доводами, сентиментальністю. Він зумів, лишаючись "паном графом", бути водночас галантним, чарівним, розсипатися компліментами. Він вихваляв послугу, яку вона могла б

зробити їм, говорив про їхню вдячність, а потім раптом весело звернувся до неї на "ти".

— І знаєш, люба, він матиме право вихвалятися, що поласував такою гарненькою дівчиною, яких небагато знайдеться у нього на батьківщині.

Пампушка нічого не відповіла й наздогнала товариство. Повернувшись додому, вона зразу ж піднялась до себе в кімнату й більше не виходила. Тривога досягла крайніх розмірів. Що вона робитиме? Якщо вона упиратиметься — біда!

Настала година обіду; її даремно чекали. Нарешті з'явився пан Фоланві й оголосив, що мадемуазель Русеє почуває себе хворою, і можна сідати до столу без неї. Усі насторожились. Граф підійшов до трактирника й пошепки запитав:

— Все в порядку?

— Так.

Щоб не порушувати пристойності, він нічого не сказав своїм супутникам, а тільки злегка кивнув їм головою. Відразу ж усі полегшено зітхнули, і обличчя в усіх повеселішали. Луазо закричав:

— Тра-ля-ля-ля-ля! Плачу за шампанське, якщо воно є в цьому закладі!

І у пані Луазо тьохнуло серце, коли хазяїн повернувся з чотирма пляшками в руках. Усі раптом зробилися компанійськими й галасливими; бурхлива радість сповнила серця. Граф, здавалося, вперше помітив, що пані Карре-Ламадон просто чарівна; фабрикант почав упадати коло графині. Розмова зробилася жвавою, веселою, заблищала дотепністю.

Раптом Луазо з переляканим обличчям, піднявши руки, залементував:

— Тихше!

Усі замовкли, здивовані, навіть перелякані. Тоді він прислухався, жестом обох рук закликав до мовчання, подивився на стелю, знову прислухався й промовив своїм звичайним голосом:

— Заспокойтеся, все йде гаразд.

Ніхто не наважився показати, що зрозумів, про що йдеться, але усмішка промайнула на всіх обличчях.

За чверть години він повторив ту саму витівку і за весь вечір повторював її кілька разів; він удавав, ніби звертається до когось на верхньому поверсі, і давав йому двозначні поради, які черпав із запасів своєї комівояжерської дотепності. Часом він прикидався сумним і зітхав: "Бідолашна дівчина!", або люто цідив крізь зуби: "Ах, підлий пруссак!" Кілька разів, коли, здавалося, ніхто вже не думав про це, він починав вигукувати тремтячим голосом: "Годі! Годі!" і додавав, ніби про себе:

— Тільки б нам її знову побачити, тільки б цей негідник не заморив її.

Хоч жарти ці й були найгіршого тону, проте вони звеселяли компанію і нікого не шокірували, бо й обурення, як і все інше, пов'язане з середовищем, що оточує його; атмосфера ж, що поступово утворилася в трактирі, була просякнута фривольними думками.

Під час десерту жінки самі почали робити стримані грайливі натяки. Очі у всіх блищали; випили багато. Граф, який зберігав величний вигляд навіть у тих випадках, коли дозволяв собі вільності, порівняв їхнє становище з закінченням зимівки на полюсі й радістю людей, які після

корабельної аварії бачать, нарешті, що їм відкривається шлях на південь; слова його мали великий успіх.

Луазо, розійшовшись, підвівся з келихом шампанського в руці.

— П'ю за наше визволення!

Усі підвелися й підтримали його тост. Навіть черниці, спокушені дамами, згодились пригубити пінистого вина, якого вони ще ніколи не куштували. Вони сказали, що це вино схоже на шипучий лимонад, тільки значно смачніше.

Луазо підбив підсумки:

— Який жаль, що нема фортепіано, а то можна було б станцювати кадриль!

Корнюде не сказав і слова, не зробив жодного руху; він, здавалося, поринув у похмурі думки й зрідка люто смикав свою довгу бороду, ніби хотів зробити її ще довшою. Нарешті, майже опівночі, коли почали розходитися, Луазо, який насилу тримався на ногах, раптом ляснув його по животу й сказав похитуючись:

— Що це ви невеселі сьогодні? Що це ви все мовчите, громадянине?

Корнюде поривчасто підвів голову й, окинувши всіх палаючим і грізним поглядом, відповів:

— Знайте, що всі ви вчинили підлоту!

Він підвівся, дійшов до дверей, ще раз повторив:

— Так, підлоту! — і зник.

Спочатку всім стало ніяково. Спантеличений Луазо стояв, роззявивши рота; потім до нього повернулася самовпевненість, і він раптом зареготав і сказав:

— Молодість, друже, молодість!

Та оскільки ніхто не розумів, у чім справа, він розповів про "таємниці коридора". Тоді знову розлігся нестримний регіт. Жінки веселились, немов шалені. Граф і пан Карре-Ламадон сміялися до сліз. Вони не йняли віри.

— Як? Ви певні? Він хотів...

— Та кажу ж я вам, що сам бачив.

— І вона відмовила?..

— Бо пруссак був у сусідній кімнаті.

— Не може бути!

— Присягаюсь!

Граф задихався від сміху. Фабрикант обома руками тримався за живіт. Луазо продовжував:

— Зрозуміло, що сьогодні ввечері йому зовсім, зовсім не смішно.

І всі троє знову починали реготати до колік, до сліз. По тому всі розійшлися. Проте пані Луазо, жінка єхидна, лягаючи спати, зауважила чоловікові, що "ця злючка", Карре-Ламадон, увесь вечір сміялася вимушено.

— Знаєш, коли жінка втрачає розум від мундира, їй справді все одно, носить його француз чи пруссак!.. Жалюгідні тварюки, прости господи!

І всю ніч у мороці коридору проносилися, ніби тремтіння, слабкі шарудіння, шелести, зітхання, легкі кроки босих ніг, ледве чутні скрипи. Позасинали, безперечно, дуже пізно, бо під дверима довго виднілися тонкі смуги світла. Від шампанського це часом трапляється: воно, кажуть, тривожить сон.

Другого дня сніг сяяв під яскравим зимовим сонцем. Запряжений нарешті-таки диліжанс дожидав біля воріт, а зграя білих голубів, що їжилися в своєму густому пір'ї, рожевоокі, з чорними цяточками зіниць, поважно походжали поміж ніг шестірки коней і, розкидаючи лапками паруючий гній, шукали в ньому корму.

Кучер, закутаний в овчину, курив на козлах люльку, а пасажири, сяючи з радості, складали провізію на дорогу.

Чекали тільки на Пампушку. Нарешті, вона з'явилась.

Ніби трохи схвильована, зніяковіла, вона боязко підійшла до своїх супутників, але всі, як один, відвернулися, ніби не помічаючи її. Граф з почуттям власної гідності взяв дружину під руку й одвів убік, щоб віддалити її від цього нечистого сусідства.

Пампушка здивовано зупинилась, потім, зібравши всю свою мужність, підійшла до дружини фабриканта й смиренно пробелькотіла:

— Добридень, пані.

Та тільки ледве помітно недбало кивнула головою й кинула на неї погляд ображеної доброчесності. Усі вдавали, ніби вони дуже зайняті, і трималися якомога далі від Пампушки, немов у своїх спідницях вона принесла заразу. Потім усі кинулись до диліжанса; вона увійшла

останньою й мовчки сіла на те ж місце, яке займала на початку подорожі.

Її, здавалося, більше не помічали, не впізнавали, тільки пані Луазо, обурено глянувши на неї здалека, сказала чоловікові напівголосно:

— Яке щастя, що я сиджу далеко від неї.

Важка карета рушила, і подорож відновилася. Спочатку всі мовчали. Пампушка не наважувалась підвести очі. Вона почувала водночас і обурення проти всіх своїх сусідів, і презирство до себе за те, що принизилась, поступившися перед ними, що осквернилася від поцілунків пруссака, в обійми якого її штовхнули ці лицеміри.

Але незабаром графиня звернулася до пані Карре-Ламадон і порушила тяжку мовчанку:

— Ви, здається, знайомі з пані д'Етрель?

— Так, це моя приятелька.

— Яка чарівна жінка!

— Чудова! Справді виняткове створіння, і до того ж така освічена, натура глибоко артистична; вона прекрасно співає й чудово малює.

Фабрикант розмовляв з графом, і крізь гуркіт віконниць часом долітали слова: "Купон — платіж — прибуток — в строк".

Луазо, який потягнув у трактирі стару колоду карт, засмальцьованих від п'яти років тертя об погано витерті столи, почав з дружиною партію в безик.

Черниці взялися за довгі чотки, що звисали в них з поясів, водночас перехрестилися, і раптом губи їх швидко заворушилися, заспішили, все прискорюючи невиразний шепіт, ніби змагаючись у швидкості молитви; час від часу вони цілували обра-зок, знову хрестилися, потім продовжували покапливе й безперервне бурмотіння.

Корнюде, задумавшись, сидів нерухомо. Після трьох годин їзди Луазо зібрав карти й сказав:

— Час попоїсти.

Тоді дружина його взяла перев'язаний мотузком пакунок і вийняла звідти шматок телятини. Вона акуратно розрізала його на тонкі тверді скибочки, і вони почали їсти.

— Чи не зробити так само й нам? — спитала графиня.

Одержавши згоду, вона розгорнула провізію, що її припасли на обидві сім'ї. Це був соковитий паштет, в одній з тих довгастих фаянсових мисок, де на кришках зображений заєць, який вказує, що під ним знаходиться заячий паштет; білі струмки сала перетинали коричневу м'якоть дичини, перемішаної з іншими дрібно накришеними сортами м'яса. На квадратному шматку швейцарського сиру, вийнятому з газети, можна було прочитати слово "Пригоди", що відпечаталось на його жирній поверхні.

Черниці розгорнули кільце ковбаси, що пахла часником, а Корнюде засунув зразу обидві руки в глибокі кишені пальта й витяг з одної чотири крутих яєчка, а з другої шматок хліба. Він облупив яєчка, кинув шкаралупу собі під ноги на солому й почав їсти їх, кусаючи одне по одному і усіваючи свою бороду яскравожовтими крихтами, що здавалися в ній зірочками.

В метушні й тривозі ранкового пробудження Пампушка не встигла ні про що подбати, і тепер, задихаючись від досади й люті, дивилася на всіх цих людей, що спокійнісінько жували. Спочатку її охопила бурхлива злість, і вона розкрила вже рота, щоб висловити їм все прямо в потоці лайки, що підступала їй до губів, але обурення так душило її, що вона не могла говорити.

Ніхто не дивився на неї, ніхто про неї не думав. Вона відчувала, що потопає в презирстві цих чесних мерзотників, які спочатку принесли її в жертву, а потім відкинули, як брудну й непотрібну ганчірку. Тут їй пригадався її великий кошик, в якому було повно смачних страв, так пожадливо знищених ними, згадалися двоє курчат у блискучому холодці, паштети, груші, чотири пляшки бордо; її лють затихла, як надто натягнута струна, що раптом лопнула, і вона відчула, що зараз заплаче. Вона робила нелюдські зусилля, щоб стриматися, ковтала сльози, як дитина, але вони підступали до очей, виблискували на віях, і скоро дві великі сльозини поволі поповзли по щоках. За ними потекли інші, прудкіші, вони бігли немов краплі води, що просочуються із скелі, і рівномірно падали на крутий виступ ЇЇ грудей. Пампушка сиділа прямо, з застиглим і блідим обличчям, дивлячись в одну точку, сподіваючись лише, що на неї ніхто не зверне уваги.

Але графиня помітила її сльози і жестом вказала на неї чоловікові. Він знизав плечима, немовби кажучи: "Нічого не вдієш, я тут не винен". Пані Луазо беззвучно, але переможно засміялася й прошепотіла:

— Вона оплакує свою ганьбу.

Черниці загорнули в папір рештки ковбаси й знову взялися до молитов.

Тоді Корнюде, перетравлюючи з'їдені яєчка, простягнув довгі ноги під лавку навпроти, відкинувся, схрестивши руки на грудях,

посміхнувся, ніби придумав вдалий жарт, і почав насвистувати "Марсельєзу".

Усі насупилися. Народна пісня, мабуть, зовсім не подобалась його сусідам. Вони почали нервуватися, сердитись, і мало не вили, як собаки, що почули катеринку. Він помітив це і вже не переставав свистіти. Часом він навіть наспівував слова:

Любов священна до вітчизни,

Дай силу мститися рукам,

Свободо люба, в битви грізні

Шляхи торуй захисникам!

Їхали тепер швидше, бо сніг ставав дедалі щільнішим; і до самого Дьєппа, в усі довгі нудні години дороги й нескінченної тряски по вибоїстому шляху, у вечірніх сутінках, а потім у глибокій темряві, Корнюде з жорстокою впертістю продовжував свій мстивий одноманітний свист, примушуючи потомлених і роздратованих супутників слухати пісню від початку й до кінця і пригадувати такт за тактом кожне її слово.

А Пампушка усе плакала, і часом, між двома куплетами, у пітьмі лунали ридання, яких вона не могла стримати.

1. Гра слів: "пташка літає" та "Луазо краде".

2. Глузливе прізвисько Наполеона III, який переховувався під цим ім'ям після однієї з своїх політичних авантюр.